

Jolanta Mędelska

Dyferencjalne regionalizmy północnokresowe
z zakresu fonetyki odzwierciedlone
▼ w *Opowiadaniu z czasów wojny (1919-1923)*

1. Wprowadzenie

Opowiadanie wskazane w tytule napisał Litwin Balys Astikas¹. Wydał je w Jeziorosach (lit. Zarasai)² w 1930 r. Publikacja ma postać niewielkiej broszurki (format A-6), liczy 39 stron. Zawiera wspomnienia o walkach Litwinów z Polakami toczonych w latach 1919-1920³, formalnie przerwanych zawieszeniem broni 29 IX 1920 r.

Opowiadanie B. Astikasa jest prześlgnięte szczerym patriotyzmem litewskim, por.:

Każdy jeden musi bronić święta ziemia Litwy. Ona nas zrodziła i wykarmiła!
– s. 23),

i – co zrozumiały – ma silny antypolski wydźwięk, por.:

1. Polakom pachnęły litewskie kumpie [...], jednak nie udało im się zagarnąć całą Litwę (s. 14);
2. [...] byliby zpowrotem do Wiłna wstąpiwszy, a polacy uciekając byliby i karki poskręcawszy (s. 24);
3. [...] od litewskich żołnierzy polacy poodbierali ubranie i obuj (s. 11);
4. Wystrzelił dwa razy i nie na pusto, zabił dwóch polaków (s. 29);
5. [...] zostawił przy rozbrojonych bandytach [Polakach – J. M.], których kazał wirszyłowi pilnować i odprowadzić do [...] sztabu (s. 38).

¹ *Opowiadanie z czasów wojny (1919-1923 nt.)*, Zarasai 1930.

² Jeziorosy to miasteczko na Pojezierzu Litewskim (okręg Uciana), położone w pobliżu granicy z Łotwą. Założono je w XV w., w 1795 r. włączono do Rosji (w latach 1842-1917 – Nowoaleksandrowsk). Dziś Jeziorosy liczą ok. 9 tys. mieszkańców.

³ W wojnie polsko-radzieckiej Litwini zaangażowali się po stronie radzieckiej, atakując cofające się oddziały polskie w czasie kontrofensywy radzieckiej, internując wzięte do nie-

Omawiane wspomnienia zostały napisane wyjątkowo nieskładnie. Prawdopodobnie początkowo B. Astikas adresował je do osób sobie bliskich, już znających opisywane zajścia z opowiadań albo nawet z autopsji, dlatego nie zadbał specjalnie o wprowadzenie czytelnika w okoliczności przedstawianych wydarzeń, nie zapoznał go bliżej z sylwetkami bohaterów. Czytelnik spoza najbliższego otoczenia autora musi więc bardzo się skupić na treści utworu, aby się nie pogubić w licznych wątkach, nierzadko zagmatwanych, często zaledwie rozpoczętych, niedoprowadzonych do końca.

Właściwemu rozumieniu wspomnień przeszkadza też język, jakim zostały one napisane. Jest to mianowicie bardzo słabo opanowana polszczyzna, por. skromną jej próbkę:

6. [...] często odwiedzasz Kablisów Aldona [...]. Ja ją też podobam (s. 25);
7. [...] koniecznia ta wiadomość doszło do usz matki Alfonsa (s. 29);
8. Matka słysząc nad postąpieniu tak przez nią [...] syna [...] przeniosła w sercu ogrom katuszy [...] (s. 30).

Nie tylko mamy tu do czynienia z językiem sekundarnym osoby o prymarnym systemie litewskim, ale też osoba ta, co także oczywiste, nie zna polszczyzny literackiej, lecz posługuje się dialektem północnokresowym (jednak nie jego odmianą kulturalną, ale potoczną, zbliżoną do gwarowej). Idiolekt ten reprezentuje kowieńsko-żmudzki wariant polszczyzny kresów północno-wschodnich.

Regionalność języka polskiego używanego przez Litwina B. Astikasa najbardziej wyraziście zaznaczyła się w fonetyce, tu bowiem obserwujemy najwięcej rozmaitych zjawisk odmiennych od ogólnopolskich oraz stosunkowo liczną ich egzemplifikację, słabiej, ale także silnie, przejawiała się w pozostałych działach. Podobne proporcje zmian są w zasadzie charakterystyczne dla polszczyzny północnokresowej, zwłaszcza dla jej odmiany kowieńsko-żmudzkiej (zob.: Sawaniewska-Mochowa 2002; Karaś 2002; Zielińska 2002; Mędelska, Marszałek 2005)⁴.

Niżej zamieszczam przegląd tych cech regionalnej wymowy, które odzwierciedliły się w opublikowanym opowiadaniu. Ograniczam się jednak do najliczniej tu reprezentowanych regionalizmów dyferencjalnych, czyli cech w badanym okresie w innych regionach nienotowanych. W grupie regionalizmów dyferencjalnych wyróżniam dyferencjalne regionalizmy innowacyjne,

woli wojska i użyczając swego terytorium do przemarszu Armii Czerwonej (zob. Błaszczak 1992: 99).

⁴ Por. też stan w tym zakresie obserwowany w polszczyźnie Litwinów puńskich (Birgiel 2002).

a mianowicie cechy powstałe głównie pod wpływem obcym, i dyferencjalne regionalizmy archaiczne, czyli takie właściwości, które niegdyś występowały w polszczyźnie etnicznej, z czasem jednak wycofały się z centrum, pozostając w obiegu na niektórych peryferiach (zob. Pihan-Kijasowa 1999: 19-20). Regionalizmy frekwencyjne, czyli właściwości znane też w innych regionach, ale na kresach północno-wschodnich pojawiające się częściej, w *Opowiadaniu* nie wystąpiły.

2. Dyferencjalne regionalizmy innowacyjne

2.1. Wokalizm

2.1.1. Wymiany *o, e > a*

a) *o > a*

– w sylabie przedakcentowej: *Spali jak barsuki* [...] – s. 36; *pod kanwojem* – s. 32; *Ot co tam mówić o przeszłaroczni śnieg* [...] – s. 37; [...] *ja samagonki pić nie będę* [...] – s. 37 (2x); [...] *prześlągnięte do cna samagonką* – s. 39 (3x);

– w sylabie poakcentowej (w pozycji wygłosowej): [...] *i mu groziło niebezpieczeństwa* – s. 34;

– w sylabie akcentowanej: [...] *wraz z konwajem swoim* [...] – s. 39; [...] *kwitł rumianiec* – s. 18; *Sen wszystkich zmarzył* [...] – s. 37;

b) *a > o*

– w sylabie przedakcentowej:

w pierwszej sylabie przed sylabą akcentowaną: *W polu szerokiem. Na krwawym mojdanie!* – s. 9 i 13; [...] *duchy* [...] *unosily się po nad mojdanem* – s. 10; *potojemnie* – s. 26; [...] *nie siedzi gdzie przyczojony* – s. 25; [...] *zojęte były przygotowywaniem szarpi* [...] – s. 7;

w sylabie oddalanej od sylaby akcentowanej: *nojniewątpliwiej* – s. 18; *notorczywie* – s. 21; [...] *rozbiegli się i porowami poszedli* [...] – s. 28;

w sylabie poakcentowej (w pozycji wygłosowej): [...] *możno było słyszec* – s. 24; [...] *napitem się już piwo do syta* – s. 37; [Mówi żołnierz] *Z tamtąd ja uciekłam*⁵ – s. 11;

⁵ Prawdopodobnie osobliwe *o* wystąpiło tu na miejscu regionalnego *a* będącego skutkiem pomieszania rodzaju w 1. os. lp. czasu przeszłego czasowników r. m. i r. ż., por. podobne przykłady z języka A. Mickiewicza: [Gubernatorowa]: *Chciałem wziąć córkę Pańską wczora* (Hrabec 1959: 49), z międzywojennych wydawnictw kowieńskich: *Przyszłam już z kościoła, usiadłem na progu* (Mędeńska, Marszałek 2005: 117), z powojennej prasy wileńskiej: *Matka wybiega, chwytą chłopaka i krzyczącego ciągnie do domu: „Mówiłem nie chodzić do tej...”*

por. też hiperpoprawne *o* na miejscu *a* powstałego wskutek akającej wymowy odnoszonego *ę*: [...] *moja życia na dniach. Pragnę widzieć twą żonę* [...] – s. 25 oraz osobliwą końcówkę *-o* w 3. os. r. ż. lp. czasu przeszłego: *matka doznało* [...] *pociechy* – s. 31; [Matka] *Bogu ducha oddało* – s. 31; [...] *pośród których było* większa połowa wojska [...] – 34; [...] *napadło noc i muszę nocować* [...] – s. 36; [...] *ta wiadomość nie doszło* [...] – s. 29; [...] *Ona nas zrodziło i wykarmiło* – s. 23;

– w sylabie akcentowanej: [...] *jostrząb* grozi srogi [...] – s. 8; [...] *były ślady kojdan* – s. 12; *Otoczyło nas zaraz poru innych Litwinów* [...] – s. 38;

c) *e > a*

– w sylabie poakcentowej (w pozycji wygłosowej):

w formach zakończonych w ogpol. na *-e*: [...] *życie konczona* – s. 39; [...] *a serca Zygmonta zaczęło bić się* – s. 21;

w formach zakończonych w ogpol. na *-e*: [...] *koniecznia* ta wiadomość doszło [...] – s. 29; [...] *moja życia na dniach* – s. 25; *Szczęścia* posłużyła – s. 18; [...] *za ucalenia* życia [...] – s. 23;

– w sylabie akcentowanej: *obszarnie* – s. 27;

d) *a > e*

– w sylabie przedakcentowej: [...] *około Szyrwint grzmiąły hermiaty* – s. 23;

– w sylabie poakcentowej:

w pozycji niewygłosowej: [...] *dał kawęł sera* [...] – s. 23;

w formach zakończonych w ogpol. na *-a* (*-a*): [...] *budowle poprawiona* – s. 14; [...] *oddali litwinom Wilno bez krwi przelanie* [...] – s. 19 i 24; *Uciekali ze Szyrwint* [...] *bez ubranie* [...] – s. 23; [...] *za młoda jeszcze do zamęście* [...] – s. 25.

Wymiany *o*, *e > a* wyjątkowo wyraziście zaznaczyły się w badanym *Opowiadaniu*. Mamy 12 wystąpień *o > a* i 22 poświadczenia odwrotne: *a > o* oraz 7 wystąpień *e > a* i również 7 poświadczeń odwrotnych: *a > e*, czyli łącznie 48 przykładów ilustrujących interesujące nas tu zjawisko. Nie ma jednak pewności, że wszystkie wynotowane transpozycje samogłosek są fonetyzmami⁶.

(Mędelska 2001: 25), z dzisiejszych gwar północnokresowych: [Mówi kobieta]: *Ja pojechałem rowerem* [...] (Stelmaszonek 2004: 131) i z mowy Litwinów puńskich: *Byłem bardzo zadowolona taką pracą*; [Do córki] *Przecież ty sama widziałeś* (Birgiel 2002: 101). Por. też uwagę J. Karłowicza dotyczącą XIX-wiecznej polszczyzny „Litwinów i Petersburszczan”: „Często słyszymy kobiety mówiące z końcówką *em* zamiast *am* w czasie przeszłym: *byłem, widziałem* itd.; powinno tu być *a*: *byłam, widziałam*” (Smułkowa 1984: 75).

⁶ Na przykład formy *barsuki*, *samagonka*, *rumianiec*, *poru Litwinów* zapewne nie mają charakteru czysto fonetycznego, lecz są postaciami zleksykalizowanymi (por. brus.: *барсук, самагонка, румянец*, też ros.: *барсук, самогонка [самагонка], румянец* oraz lit. *barsukas*).

Wątpliwości budzi zwłaszcza przejście $a > o$ w końcówce 3. os. r. ż. czasu przeszłego (typu *matka doznało*), potwierdzone 6 przykładami. Możemy mieć tu do czynienia nie ze zjawiskiem fonetycznym, lecz z brakiem zgody między podmiotem i orzeczeniem powstałym pod wpływem języka litewskiego, w którym czasowniki w 3. os. są pozbawione kategorii liczby i rodzaju, por. analogiczne wypadki notowane w mowie Litwinów puńskich: *Wielka robota było; To było trudna życia* oraz ich interpretację zaproponowaną przez N. Birgiel (2002: 101).

Badacze wokalizmu północnokresowego najczęściej upatrują przyczyn wymian $o, e > a$ we wschodniosłowiańskim akaniu, do XIX w. – białoruskim, później także rosyjskim. Jest to stanowisko słuszne, jednak nie w odniesieniu do wszystkich wskazywanych w literaturze przykładów (wymowa akająca nie powinna np. doprowadzać do zmian brzmienia samogłosek w pozycji akcentowanej)⁷. Niektórzy, zwłaszcza znawcy odmiany kowieńsko-żmudzkiej, twierdzą jednak, że do transpozycji może dochodzić także wskutek oddziaływania języka litewskiego, ponieważ w polszczyźnie powstałej na gruncie litewskim „Polskie *a* bywa zastępowane litewską samogłoską niską otwartą e^a , ma tendencję do dalszego obniżania wymowy aż do *a*. [...]. Polskie *o* zastępowane jest litewskim *a*, co wynika z faktu, że w systemie wokalicznym języka litewskiego fonem [o] nie ma odpowiednika krótkiego” (Zielińska 2002: 81-82). Wymiany $o, e > a$ spotyka się m.in. w polskich gwarach kowieńskich (zob. Karaś 2002: 134), w dialekcie kulturalnym używanym na obszarze kowieńsko-żmudzki⁸, w polszczyźnie Litwinów puńskich (zob. Kasner 1992: 180-181, Birgiel 2002: 71 i 72-73). Mogą one mieć źródło zarówno we wschodniosłowiańskim akaniu, jak i w braku w litewskim systemie wokalicznym ścisłych odpowiedników polskich samogłosek.

2.1.2. Zwężenie *o* do *u*

a) $o > u$

– w sylabie przedakcentowej:

w czasownikach prefiksalnych oraz w formacjach odczasownikowych: [...] za *ucalenia* życia [...] – s. 23; *Boże! Daj mu upamiętanie* [...] – s. 30; [...] *namyślił się upuścić dom rodzinny* [...] – s. 26; [...] *zaczął marzyć o użeniu się* [...] – s. 18;

w innej formie: [...] *przyłaczył się niby z uhotą* – s. 37;

– w sylabie poakcentowej: [...] *było mu bardzo gorącu* [...] – s. 23;

⁷ Szerzej na ten temat zob. Mędelńska, Marszałek 2005: 117-125.

⁸ Zob. materiały: XIX-wieczny – w Sawaniewska-Mochowa 2002: 108-109, XX-wieczny – w Mędelńska, Marszałek 2005: 114-117.

b) *u > o*

– w sylabie przedakcentowej:

w czasownikach prefiksalnych oraz w formacjach odczasownikowych: [...] *pożegnawszy się z [...] matką i nie mniej obolewającego ojca poszedł [...]* – s. 11-12;

– w sylabie poakcentowej: [...] *jest grabicielem [...]. Po prosto złodziejem* – s. 26.

Zwężenie *o* do *u* w pozycji nieakcentowanej (tzw. ukanie) nie jest specjalnie charakterystyczne dla fonetyki północnokresowej⁹, poddanej silnemu oddziaływaniu języka białoruskiego, w którym nieakcentowane *o* podlega akaniu, czyli obniżeniu do *a*, a nie podwyższeniu do *u*¹⁰. Mimo to ukanie notuje – choć niezbyt licznie¹¹ – wiele źródeł pochodzących z kresów północno-wschodnich. Jest ono częstsze na obszarze kowieńsko-żmudzki¹² niż wileńsko-smołwieńskim, występuje tam zarówno w polskich gwarach (zob. m.in.: Adomavičiūtė, Čekmonas 1999: 58, 65, 66; Karaś 2002: 140-143; Zielińska 2002: 84-85), jak i w dialekcie kulturalnym¹³. W polszczyźnie Litwinów puńskich ukanie poświadcza A. Gołąbek (1990: 132-134), ale np. N. Birgiel nie porusza tego zagadnienia w swojej monografii (Birgiel 2002). Badacze polszczyzny kowieńsko-żmudzkiej wskazują na litewskie źródło zjawiska zwężania *o* do *u*, por.:

„[...] zwężenie samogłosek w pozycji nieakcentowanej charakteryzuje też [...] gwary litewskie, współistniejące na tych samych terenach, co i gwary polskie. Toteż być może należałoby widzieć tu wpływ fonetyki litewskiej” (Rutkowska 2002: 78).

Osiem przykładów zwężenia *o* do *u* (wraz ze zjawiskiem odwrotnym) w krótkim tekście analizowanego tu *Opowiadania* pióra Litwina to – na tle stanu w innych źródłach północno-kresowych – znaczna frekwencja, zdająca się potwierdzać litewską genezę omawianej właściwości w polszczyźnie kowieńsko-żmudzkiej.

⁹ Ukianie jest natomiast charakterystyczne dla fonetyki południowokresowej. Wiąże się ze znaną dla języka ukraińskiego tendencją do zwężonej artykulacji nieakcentowanej samogłoski *o* (por. m.in.: Zaleski 1996: 84, Kurzowa 1985: 73-75, Pacan 2002: 179).

¹⁰ Por. wypowiedź E. Smułkowej: „W polszczyźnie ludności bilingwalnej z prymarnym systemem białoruskim [...] na ogół nie zachodzi redukcja nieakcentowanego [o] do [u], a raczej mamy do czynienia z akaniem [...]” (Smułkowa 1999: 56).

¹¹ Por.: „[...] zjawiskiem najrzadziej poświadczonym jest redukcja *o > u*” (Kurzowa 1993: 86).

¹² „Wariant zwężonej monoftongicznej wymowy *o > u* częściej występuje na etnicznych terenach litewskich [...]” (Grek-Pabisowa 2002: 26).

¹³ Por. przykłady: z dwudziestolecia międzywojennego – w Mędelska, Marszałek 2005: 133-134, z okresu powojennego – w Mędelska 2001: 27-30.

2.1.3. Wymiany *e > i, y*

– w sylabie poakcentowej:

w mian.-bier. lm. rzeczowników miękkotematowych r. ż. i r. m.: *Dworzani dostawali pieniądze* [...] – s. 26; [...] *dał* [...] *łapci łykowe* [...] – s. 23 i 24; *Zabrali para koni, pieniądze* [...] – s. 26; *Stare rodzicy* [...] – s. 27; *Żołnierzy litewskie* – s. 24;

w końcówce zaimka dzierżawczego: [...] *jako waszy dziecko* [...] – s. 25;

w końcówce 3. os. lp. czasu teraźniejszego: [...] *za pół wiorsta znajdują się folwark* – s. 17; [...] *bo coż ze starym, moży narobić hałasu* [...] – s. 28;

– w sylabie przedakcentowej:

[Pnie] *przy lesie styczały* – s. 27;

– w sylabie akcentowanej: *Drzał cały, fibra nim rzucała* [...] – s. 10; [...] *niewyraźny zgiłk* [...] – s. 37.

Utożsamianie nieakcentowanego *e* z *i* lub *y* wynika najczęściej z dynamicznego charakteru akcentu wschodniosłowiańskiego, jest więc znamienne zarówno dla polszczyzny północnokresowej, jak i południowokresowej. Zjawisko to może też być rezultatem wąskiej wymowy dawnego polskiego *ě* pochylonego, utrwalonej na kresach wskutek niewyraźnej artykulacji samogłosek występujących w sylabach nieakcentowanych.

W *Opowiadaniu* Balysa Astikasa wystąpiło 12 jednostek odzwierciedlających omawianą cechę. Są to głównie charakterystyczne przykłady zwięzania *e* do *i* lub do *y* w pozycji poakcentowej. Brakuje w badanym materiale przykładów hiperpoprawnego rozszerzania *i, y* do *e*, typu *ojciec odwiedzie* (= ojciec odwiedzi) czy *nicie* (= nici).

Wymiany *e > i, y* notuje się na całym obszarze kresów północno-wschodnich, częściej jednak (i liczniej) na terenie wileńsko-smołwieńskim niż kowieńsko-żmudzki (zob. m.in. Grek-Pabisowa 2002: 37-41, Zielińska 2002: 84; por. też brak przykładów w Sawaniewska-Mochowa 2002). Z gwarowej polszczyzny kowieńskiej przykłady tego zjawiska podają m.in. I. Adomavičiūtė i V. Čekmonas (1999: 57, 60), I. Grek-Pabisowa (2002: 37-41), A. Zielińska (2002: 84), H. Karaś (2002: 138-139), z kowieńskiego dialektu kulturalnego – J. Mędelńska i M. Marszałek (2005: 146-148), J. Mędelńska (2001: 30-36). O tej właściwości nie wzmiankuje natomiast N. Birgiel w monografii poświęconej polszczyźnie Litwinów puńskich.

2.1.4. Wahania *i // y*

a) *i > y*

– po wargowej *v*: *wipił* – s. 9;

– po zębowej *t*: *w tił* – s. 32;

b) $y > i$

po wargowej *v*: z *vydlami i kosami* [...] – s. 5;

– po zębowej *l*: *Lyga Narodów* – s. 24.

Wymiany samogłosek *i // y* słabo zaznaczyły się w badanym źródle. Charakter tych wahań: fonetyczny lub tylko graficzny¹⁴ trudno ocenić (jak w każdym tekście pisanym). Są to jednak zmiany dość typowe, spotykane głównie na obszarze kowieńsko-żmudzki. W gwarach polskich występujących na tych terenach takie postaci, jak np.: *uczili, ciekawyo, wypył, politika*, odzwierciedlające rzeczywistą wymowę, rejestrują m.in.: I. Adomavičiutė i V. Čekmonas (1999: 58, 60), A. Zielińska (2002: 86-87), H. Karaś (2002: 150-151), I. Grek-Pabisowa (2002: 66-67). Wymiany *i // y* notuje się także w mowie Litwinów puńskich, por.: *zabył się* (= zabił się), *byli zabawi* (Kasner 1992: 180, 185), dziś jednak „Mieszanie samogłosek *i* oraz *y* dotyczy tylko języka osób najstarszych, mających ograniczony kontakt z polszczyzną” (Birgiel 2002: 71). Powodem wahań *i // y* jest oddziaływanie litewskiego systemu wokalicznego, w nim bowiem różnica między samogłoską *i* a *y* sprowadza się do opozycji krótka : długa, a nie – jak w systemie polskim – przednia : tylna.

2.2. Konsonantyzm

2.2.1. Osobliwe miękkie *ś* przed spółgłoskami twardymi

przyciśnęły się – s. 12; *od słońca* – s. 6; *wynióść* – s. 23; *do wojska* – s. 18.

Wśród wahań spółgłosek szeregu zębowego i środkowojęzykowego, bardzo często obserwowanych w języku polskim kresów północno-wschodnich, na szczególną uwagę badaczy zasługuje występowanie osobliwych konsonantów miękkich w pozycji przed spółgłoską twardą, w zasadzie nienotowane w polszczyźnie etnicznej (zob. Pihan-Kijasowa 1999: 137). W analizowanym *Opowiadaniu* mamy 4 ilustracje tego ciekawego zjawiska. Wskazaną właściwość, wprawdzie niezbyt licznie poświadczaną, rejestruje jednak wiele źródeł, zarówno wileńsko-smołwieńskich, jak i kowieńsko-żmudzkich¹⁵. Dociekając jej przyczyn, badacze wskazują m.in. na działanie mechanizmu wyrównań analogicznych (por. w naszym ekscerpacie: *przyciśnęły*, bo *przyciśnie*, *wynióść*, bo *wynieśli*) oraz hiperpoprawność na tle częstych w polszczyźnie północnokresowej depalatalizacji spółgłosek środkowojęzykowych. Do takich osobliwych stwardnień dochodzi pod wpływem języka białoruskiego,

¹⁴ W litewskim alfabecie litera *y* oznacza samogłoskę *i*.

¹⁵ Z tego obszaru por. m.in.: *śtać, śtos* (Mieżyński 1894), *naciśkać, pośpółstwo* (Mędelska, Marszałek 2005: 179), *śpóźniać się* (Mędelska 2000: 36), *kwaśkowaty* (Mędelska 2001: 57), *uśmym* (Karaś 2002: 162).

rosyjskiego i litewskiego, ponieważ w systemach konsonantycznych tych języków jest szereg półpalatalny: *s'*, *z'*, *c'*, brakuje natomiast szeregu palatalnego: *ś*, *ź*, *ć*, zatem różnica między, z jednej strony: *s* a *s'*, z drugiej: *s'* a *ś*, jest mało wyrazista, trudno uchwytna.

2.2.2. Dystrybucja spółgłosek *n* // *ń*

A. Depalatalizacja *ń*

a) w grupach spółgłoskowych

- przed szczelinową *s*: *niebezpieczeństwo* – s. 22; *po pansk*u – s. 39;
- przed zwarto-szczelinowymi *c*, *č*: *gośc*inca – s. 18; *gośc*incem – s. 38; *Wojna co prawda koncz*ona – s. 36 i 39; *koncz*ono – s. 25 i 38; *koncz*yc – s. 18; *koncz*ył – s. 36; *młodzi*ency – s. 36; *dla jednego pozn*ancıka – s. 23; *skoncz*ą się – s. 23 (2x); *się skoncz*zyła – s. 36; *zakoncz* życie – s. 39;
- przed samogłoską: *do new*oli – s. 32;
- w wygłosie:
w bier. lp.: *Ostawili [...] ztra*ż [...] i w *pogon* dalej za *polakami* – s. 24;
w rozkazniku lp.: *ż*en się (= żeń się) – s. 25.

B. Palatalizacja *n*

- przed samogłoską: *Pasa Nieutralnego* – s. 27; *pas nieutralny* – s. 24; w *pa-sie nieutralnym* – s. 31 (4x).

W naszym ekscerpacie znalazło się 25 form poświadczających wahania *n* // *ń*, charakterystyczną cechą konsonantyzmu północnokresowego¹⁶. Tak jak w innych kowieńskich źródłach (por. m.in.: Mieżynis 1894; Mędelńska, Marszałek 2005: 193-194; Mędelńska 2000: 36-37, 2001: 58-59; Zielińska 2002: 85; Karaś 2002: 161-163)¹⁷, tu także zdecydowanie dominują stwardnienia nad zmiękczeniami (19 przykładów wobec 6), wśród stwardnień zaś – depalatalizacje w grupach spółgłoskowych nad depalatalizacjami przed samogłoską czy w wygłosie (16 wystąpień wobec 3).

Stwardnienie *ń* w grupach spółgłoskowych dokonało się pod wpływem języka białoruskiego, w którym *ń* nie występuje przed spółgłoskami szczelinowymi i zwarto-szczelinowymi. Jednak w niektórych wypadkach przyczyna depalatalizacji może tkwić w języku litewskim, w nim bowiem ujednocila się spółgłoski w grupach pod względem miękkości//twardości.

Litewskie źródło zmiany jest prawdopodobne w wypadku stwardnienia *ń* w wygłosie (*pogon*, *ż*en się), ponieważ w języku litewskim „Na końcu wyrazu

¹⁶ Już w XVII-XVIII w. postaci typu *panski*, *słonce* odczuwano jako „lithuanismi plebei” (Klensiewicz 1985: 296).

¹⁷ Por. też postać *hiszpanski* w polszczyźnie Litwinów puńskich (Birgiel 2002: 78).

wszystkie dawne spółgłoski palatalne uległy dyspalatalizacji, jak np. *ń* [...]” (Otrębski 1958: 119). Depalatalizacje wygłosowego *ń* notują zwłaszcza źródła pochodzące z obszaru kowieńsko-żmudzkiego¹⁸.

2.2.3. Wahania *c* // *ć* w wygłosie

A. Depalatalizacja *ć* (*ç*)

- w mian./bier. lp. rzeczowników r. m. i r. ż.: *śmierc* – s. 13;
- w bezokolicznikach: *brac* – s. 33; *konczyc* – s. 18 (2x); *krążyc* – s. 21; *nocowac* – s. 36; *odeprzec* – s. 5; *odprowadzic* – s. 38; [...] *gotów jestem odrzekc się od tego* – s. 33; *opowiedzic* – s. 30; *owinąc* – s. 11; *robic* – s. 36; *siedzic* – s. 34; *słyszec* – s. 24; *spomniec* – s. 19; *umknąc* – s. 38; *uprzedzic* – s. 29; *upuścić* – s. 26; *wiedzic* – s. 25; *wstąpic* – s. 19; *zacząc* – s. 25; *zagarnąc* – s. 14; *zaradzic* – s. 26; *zmilczac* – s. 25; *zwolnic* – s. 38; *życ* – s. 33, 38;
- w rozkazniku: *poprowadz* – s. 30; *pójdz* – s. 34; *przybądz* – s. 33; *wróc* – s. 33; [...] *wsiądz na koń* – s. 33;
- w wygłosowej grupie *śc*: *boleśc* – s. 30; *nieśc* – s. 26; *umiejętnośc* – s. 20; *ziąśc* – s. 26;
- w liczebnikach: *pięc* – s. 17;

B. Palatalizacja *c*

- w imiesłowach na *-ąc*: *mówiąć* – s. 32 i 33; *pokazująć* – s. 29; *widząc* – s. 11.

Wahania *c* // *ć* w pozycji wygłosowej odzwierciedliły się w badanym źródle – niewielkim przecieź – bardzo wyraziście: 38 postaci (41 wystąpienia), jednak zdecydowanie dominują w nim przykłady mniej pewne¹⁹, czyli depalatalizacje: 35 postaci (37 wystąpień). Przykłady pewniejsze, poświadczające palatalizację spółgłoski wygłosowej, mamy tylko 3 (4 wystąpienia).

Omawiane zjawisko od dawna intryguje badaczy²⁰, ale – mimo istnienia bardzo bogatej literatury na jego temat – nie doczekało się jeszcze interpretacji niebudzącej wątpliwości. Mówi się o trwaniu na kresach dawnej cechy

¹⁸ Zob. m.in.: Karaś 2000: 13-14 (*ciern, dłoń, dzień, kamien, ogien*); Mieżynis 1894 (*ogien*); Mędelska, Marszałek 2005: 193 (np.: *dłoń, dzień, słoń, liczba urodzen*), 2001: 58-59 (*gospodyn, przyjaźn, świn*); Karaś 2002: 164 (*kamien*); Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2001: 312 (*uczen, ogien, jabłon*).

¹⁹ Część zapisów z *c* zamiast *ć* to zapewne zwykle błędy druku.

²⁰ Pierwsze przykłady z obszaru wileńsko-smołwieńskiego pochodzą z tekstów XVI-wiecznych, zob. Kurzowa 1993: 95 (*błyskawic, przestawac, mosc, niepewnosć*), zapisy z terenów kowieńsko-żmudzkich są niewiele późniejsze, XVII-wieczne, zob. Lindert 1972: 236 (np.: *choc, odkupic, pięc, mieściac, oćiec, dziedzić*). W następnych stuleciach przybywało poświadczeń z obu odmian polszczyzny północnokresowej.

ogólnopolskiej, o ewentualnym wpływie białoruskim, a także – co nas tu najbardziej interesuje – o litewskim źródle wahań *c // c'*²¹. Badacze dostrzegają też kurczenie się z upływem czasu tej znamiennej właściwości wymowy północnokresowej do zachodniego obszaru Litwy (Kurzowa 1993: 95-96). Obfity materiał wyekscerpowany z *Opowiadania* powstałego na obszarze kowieńsko-żmudzkiemu przemawia – jak się wydaje – za oddziaływaniem języka litewskiego.

2.2.4. Palatalizacja spółgłosek wargowych²²

– wahania *m // m'*: [...] grzmiaty *hermiaty* – s. 23;

– wahania *v // v'*: [...] krzycał jak *pierwiej* – s. 12.

Dwa zapisy w *Opowiadaniu* B. Astikasa odzwierciedlają zjawisko osobliwego palatalizowania spółgłosek wargowych, od wieków – także zaledwie pojedynczymi wystąpieniami – poświadczane w polszczyźnie północnokresowej, również kowieńsko-żmudzkiej (zob. Mędelśka, Marszałek 2005: 197-201).

Forma *pierwiej* to archaiczna postać fonetyczna²³, zastanawiająco często notowana właśnie na kresach północno-wschodnich²⁴. Co do postaci *hermiaty*, to tu miękkość *m* może być skutkiem przesady poprawnościowej związanej z niewystępowaniem w języku litewskim – inaczej niż w polskim – miękkiej wargowej *m* przed samogłoską nieprzednią *a*²⁵.

2.2.5. Wahania *ż // ż'*

A. Spółgłoska *ż* jako odpowiednik ogpol. *ž*:

a) w grupach spółgłoskowych:

– przed twardą: *na ciężką* – s. 13;

– przed miękką: *mężnie* – s. 21; *ważni* – s. 31;

b) poza grupami spółgłoskowymi:

– przed samogłoskami: *tagże* – s. 27; *udeżył* – s. 26; *Wojna zażarta* – s. 6; *zbliżyli się* – s. 33; *żołnierza* – s. 39; *że* – s. 25, 26; *żeby* – s. 26; [...] *matka*

²¹ Aktualne przeglądy stanowisk zob. w: Szpiczakowska 2001; Mędelśka, Marszałek 2005: 386-397 i Lewaszkiewicz 2005.

²² Zmiękczenia i stwardnienia w pozycji przed *i* omówiłam wyżej (*Wahania i // y*), tu mowa o spółgłoskach wargowych przed samogłoskami *a, e* (dla pozycji przed *ę, o, u* i *q* brakuje w naszym tekście przykładów).

²³ W SL tylko *pierwej*, ale z uwagą: „w żywotach Skargi zawsze *Pierwiej*”.

²⁴ Zob. m.in.: Kurzowa 1993: 101 (XVII w.), Smolińska 1983: 53 (XVIII w.), Trypućko 1955: 174 (XIX w.), Karaś 2002: 161 (XX w.).

²⁵ Por.: „[...] *m* palatalne bywa tylko przed samogłoskami, mianowicie przed samogłoskami *e, é, i, y, ei, ie* oraz przed dwugłoską *au*: tylko w tym ostatnim wypadku palatalność *m* bywa oznaczana, mianowicie literą *i* [...]” (Otrębski 1958: 268).

żekła – s. 25; *żen się* – s. 25; *żołnierza* – s. 39; *żołnierzy* – s. 32, 33, 39; *twą żonę* – s. 25; w *życiu* – s. 20;
– w wygłosie: *aż* – s. 14, 25; *cóż* – s. 3, 27; *iż* – s. 32; *już* – s. 9 (3x), 17, 20, 22 (2x), 25 (2x), 29, 32; *któż* – s. 25; *otóż* – s. 17; *tegoż* – s. 14; *też* – s. 20 (2x); *tuż* – s. 9;

B. Spółgłoska *ż* jako odpowiednik ogpol. *ź*:

– w grupach spółgłoskowych: *niewyraźny* – s. 37; *października* – s. 19; *jeźdzców* – s. 35, 38; *jeźdzcami* – s. 35, 36.

Materiał wyekscerpowany z tekstu Litwina dobrze ilustruje charakterystyczną właściwość konsonantyzmu²⁶ kowieńsko-żmudzkiego²⁷, szczegółowo omówioną przeze mnie w pierwszym tomie rocznika „Linguistica Bidgostiana” (zob. Mędelska 2004: 83-96). Mamy tu 29 przykładów wahań *ź* // *ż* poświadczonych 47 wystąpieniami, w tym 25 zapisów z osobliwym *ź* (41 wystąpień) i 4 z *ż* (6 wystąpień). Podstawianie *ź* na miejsce ogpol. *ż* może wynikać z litewskich nawyków artykulacyjnych (w litewskim *ž* jest mniej twarde niż w polskim).

2.2.6. Miękkie *l'* przed samogłoskami innymi niż *i*

– spółgłoska *l'* przed *o*: *oświelioną* – s. 36.

Tylko jeden zapis wskazuje na możliwą miękką wymowę *l'*, bardzo charakterystyczną dla polszczyzny północnokresowej w obu jej wariantach terytorialnych²⁸, jednak w tekstach pisanych – ze względu na przestrzeganie zasad ortograficznych – poświadczaną wyjątkowo. Artykulacja taka może mieć źródło zarówno we wpływie wschodniosłowiańskim, jak i litewskim.

2.2.7. Wahania *l* // *ł*

- a) spółgłoska *ł* jako odpowiednik ogpol. *l*: *Alfons* – s. 33; *na chwilę* – s. 10; *dłań* (= dlań) – s. 31; *dyplomaci* – s. 19; *jeżeli* – s. 26; *ładaco* – s. 4; *niedołą* – s. 31; *przełewał* – s. 13; *do Witna* – s. 24; *wołali* – s. 32; *wydałi* – s. 8;
b) spółgłoska *l* jako odpowiednik ogpol. *ł*: *blękitne* – s. 18; [...] w *głęb* *Polski* – s. 11; *łękliwych gołębi* – s. 10; *nastaly* – s. 34; w *pulku* – s. 20; *rozlegal się* – s. 6; *żenił się* – s. 3; *żolnierzy* – s. 24;

²⁶ Zdaniem części badaczy omawiane zmiany nie są fonetyzmami, por.: „[...] zakłócenie [...] jest więc głównie natury graficznej i sprowadza się do braku wycucia normy teoretycznej w zakresie diakrytyki” (Sawaniewska-Mochowa 2002: 82-83).

²⁷ Por. zapisy z tego obszaru m.in. w: Lindert 1972: 236; Karaś 2000: 12; Sawaniewska-Mochowa 2002: 81-82; Mędelska, Marszałek 2005: 213-217; Mędelska 2001: 66; Adomavičiūtė, Čekmonas 1999: 58, 64, 65; Karaś 2002: 157.

²⁸ Z obszaru kowieńsko-żmudzkiego por. zapisy w: Mieżynis 1894; Mędelska, Marszałek 2005: 244-245; Mędelska 2001: 71-72; Adomavičiūtė, Čekmonas 1999, Karaś 2002: 156.

W niewielkim *Opowiadaniu* B. Astikasa wystąpiło 19 przykładów wymian *l // ł* (11 zapisów z osobliwym *ł* i 8 z *l*). Wahania *l // ł*, znane wprawdzie na całych kresach północno-wschodnich (por.: Kurzowa 1993: 100; Smolińska 1983: 49; Trypućko 1955: 172; Mędelśka 2001: 72), są nie tylko znamienne głównie dla obszaru kowieńsko-żmudzkiego (zob.: Karaś 2000: 16; Sawaniewska-Mochowa 2002: 85; Mieżynis 1894; Mędelśka, Marszałek 2005: 252-256; Mędelśka 2001: 72-73, Karaś 2002: 156; Zielińska 2002: 87-88), ale też mają na tym obszarze inny niż gdzie indziej charakter. Wiążą się mianowicie z obserwowaną w języku litewskim silną tendencją do ujednoczenia pod względem miękkości grup spółgłoskowych rozpoczynających się od *l* i *ł*, która to tendencja sprawia, że Litwinom trudno wymówić połączenie *l* + twarda, por. u B. Astikasa charakterystyczne zapisy: *Ałfons* czy *do Witna*, oraz *ł* + miękka, por. wyżej postać *żolnierzy* (zob. Turska 1995: 124-125). Ponadto w litewskim – inaczej niż w polskim – *ł* pojawia się tylko przed samogłoskami nieprzednimi, por. u B. Astikasa zapisy mogące wskazywać na przeniesienie litewskich nawyków artykulacyjnych (m.in.: *dłań*, *dyptomaci*, *ładaco*, *niedota*), *l* z kolei występuje tylko przed samogłoskami przednimi, por. u B. Astikasa: *blękitne*, *golębi* (zob. Otrębski 1958: 260). Fakty te oraz przedniojęzykowa (jak w językach wschodniosłowiańskich) artykulacja *ł* w litewskim prowadzą do mieszania w wymowie *l* i *ł*. W tekstach pisanych dodatkowo możemy mieć do czynienia ze stosowaniem zasad grafii litewskiej (w alfabecie litewskim jest tylko litera *l*; jej wartość fonetyczna zależy od wartości następnego litery).

2.2.8. Brak podwojeń spółgłoskowych i osobliwe podwojenia w wyrazach rodzimych i dawno przyswojonych

- a) spółgłoska pojedyncza na miejscu ogpol. geminaty: [...] *tłumy polskiej konicy* [...] – s. 10; [...] w *pobliszym miasteczku* [...] – s. 31;
- b) spółgłoska podwojona na miejscu ogpol. pojedynczej: [...] *uczul wracającego życie do rannami okrytego ciała* – s. 11.

Zmiany dotyczące geminacji spółgłoskowych w wyrazach rodzimych występują na kresach północno-wschodnich pod wpływem języka białoruskiego, w którym podwojenia są częste, ale rozkładają się inaczej niż w polszczyźnie, oraz wskutek oddziaływania języka litewskiego, w którym redukuje się geminaty nawet w wyrazach obcych. W tekstach pisanych zjawisko to odzwierciedla się zazwyczaj słabiej²⁹ niż np. w gwarach, gdzie – na obszarach

²⁹ Por. zapisy z interesującego nas tu szczególnie obszaru kowieńsko-żmudzkiego w dwudziestoleciu międzywojennym w Mędelśka, Marszałek 2005: 273 (podwojenia), 278 (brak podwojeń).

poddanych oddziaływaniu języka litewskiego – często ściąga się geminaty (zob. Turska 1995: 126-127; Adomavičiūtė, Čekmonas 1999: 65; Karaś 2002: 169; Zielińska 2002: 86)³⁰.

2.2.9. Nagłosowe protetyczne *h*

– [...] *około Szyrwint grzmiąły hermiaty* [...] – s. 23.

Ukształtowaną na gruncie litewskim polszczyznę kowieńsko-żmudzka charakteryzuje zanik protezy nagłosowej³¹, ponieważ „Spółgłoska *h* [...] jest w zespole spółgłoskowym litewskiego języka literackiego elementem obcego pochodzenia” (Otrębski 1958: 281), więc „[...] wymówienie *h* nie jest dla Litwina łatwe: *h* albo się wcale nie wymawia [...], albo też oddaje się je [...] spółgłoską *v* [...]” (Otrębski 1958: 118). Może zatem osobliwy przydech w *hermiata* jest skutkiem przesady poprawnościowej?

3. Dyferencjalne regionalizmy archaiczne

3.1. Wokalizm

3.1.1. Rozkład członów oboczności *o* // *ó*

- a) osobliwe *o* jako odpowiednik ogpol. *ó*: *coz* – s. 28; *coż* – s. 36; *Stoj*, *zwolnic* – s. 33;
- b) osobliwe *ó* jako odpowiednik ogpol. *o*: *cnótlowie* – s. 30; *cós* – s. 6; *rozróśnięta* *postać* – s. 6.

W badanym tekście wystąpiło zaledwie 6 przykładów wymian *o* // *ó* (3 z osobliwym *o* i 3 z *ó*). Ta nadzwyczaj skromna reprezentacja jest wielce zastanawiająca, ponieważ częściowo odrębny od ogólnopolskiego rozkład członów oboczności *o* // *ó* uznaje się za najwyrazistszą cechę wokalizmu północnokresowego (zob. m.in. Kurzowa 1993: 75), także kowieńsko-żmudzkiego³². W wydawnictwach kowieńskich publikowanych w dwudziestoleciu międzywojennym, czyli w okresie, kiedy powstało *Opowiadanie z czasów wojny*, specyficzny rozkład *o* // *ó* był najliczniej reprezentowanym regionalizmem fonetycznym z zakresu wokalizmu (Mędelska, Marszałek 2005: 489).

³⁰ Por. też zapisy z polszczyzny Litwinów puńskich w Birgiel 2002: 78.

³¹ Por. m.in.: *awtki* (Karaś 2000: 18), *ostia* (Mieżynis 1894), *aktar*, *onor*, *uragan* (Turska 1995: 101), *arfista*, *induizm* (Mędelska 2001: 42), *arbatka*, *armoniu* (Karaś 2002: 153).

³² „[...] socjolekt szlachty kowieńskiej XIX w. należy do odmian regionalnych o najniższej normie i wyjątkowo dużej wariantywności i fakultatywności w zakresie doboru *o* i *ó* w pewnych pozycjach fonetyczno-morfologicznych” (Sawaniewska-Mochowa 2002: 94).

3.1.2. Repartycja samogłosek nosowych ϵ // o

- a) samogłoska przednia nosowa na miejscu ogpol. tylnej: [...] niewyraźny *zgiłk i stępanie koni* [...] – s. 37;
b) samogłoska tylna nosowa na miejscu ogpol. przedniej: [...] *już kilka miesięcy* – s. 34; *pieniądzy* – s. 26, 34, 38; *z tego względu* – s. 20.

Wahania ϵ // o to cecha archaiczna utrzymywana na kresach północno-wschodnich – podobnie jak wymiany o // $ó$ – wskutek utrudnionego dostępu do ogólnopolskiego wzorca stabilizacji oboczników, działania mechanizmu wyrównań analogicznych oraz wpływu języka białoruskiego, rosyjskiego, a także litewskiego³³.

W analizowanym tekście mamy 4 formy z osobliwą nosówką (poświadczona 6 wystąpieniami). Postać z nosówką tylną *pieniądzy* (tu 3 wystąpienia) znana jest z wielu źródeł północnokresowych³⁴, podobnie *wzglądu*³⁵ i *miesiący*³⁶. Osobliwa samogłoska nosowa pojawia się tu najprawdopodobniej wskutek wyrównań analogicznych. Wyrównanie analogiczne mogło być także podłożem zmiany nosówki w postaci *stępanie*.

3.1.3. Oboczności związane z przegłosem

Samogłoska 'e jako odpowiednik ogpol. 'a: w *nadmierze* – s. 30; [...] *ta wiadomość doszło do uszu matki* [...] – s. 29.

Stabilizowanie oboczności 'e // 'o i 'e // 'a w polszczyźnie północnokresowej hamował brak poczucia historycznie ustalonej normy, przeszkadzało też oddziaływanie języka białoruskiego³⁷ (form zachowujących 'e, jak np. *чe-данне* 'śniadanie'), a także zmiany barwy samogłosek nieakcentowanych. Nienadażanie za polszczyzną etniczną zaznaczyło się dopiero w XIX w. i – wobec utrzymywania się pewnych wahań także w centrum – nie było szczególnie rażące. Poświadczenia w źródłach północnokresowych nie są – tak jak w analizowanym *Opowiadaniu* – specjalnie liczne³⁸.

³³ W tych językach nie ma nosówek.

³⁴ Zob. m.in. postać *pieniądzi* w: Węgier 1972: 16; Mędeńska, Marszałek 2005: 313; Mędeńska 2000: 25.

³⁵ M.in.: Pihan-Kijasowa 1999: 103 (*na względzie*), Kurzowa 1993: 89 (*wzglądem*), Mędeńska, Marszałek 2005: 313 (*bezwzględny*).

³⁶ M.in.: Kurzowa 1993: 89 (*miesięczny*), Mędeńska 2001: 37 (*miesiący*).

³⁷ Prawdopodobnie z tego powodu obserwuje się zazwyczaj przewagę form z osobliwym 'e nad formami z 'a (zob. Kurzowa 1993: 231).

³⁸ Por. zaledwie 17 przykładów (50 wystąpień) w międzywojennych wydawnictwach kowieńskich (Mędeńska, Marszałek 2005: 341-342).

3.1.4. Oboczność *e // ø*

a) *e* na miejscu ogpol. *ø* w przyimkach: *Uciekali ze Szyrwint* – s. 23;

b) *e* na miejscu ogpol. *ø* w środku wyrazu: *folwarek* – s. 17, 23, 29.

Stabilizacja wymian *e // ø* według wzorca ogólnopolskiego, podobnie jak omówione wyżej wahania '*e // 'o* i '*e // 'a*, wymagała stałego kontaktu z polszczyzną etniczną, ponieważ w pewnym momencie rozwoju uwarunkowane historycznie zasady doboru oboczników załamały się, poddały oddziaływaniu innych, zakłócających porządkowanie czynników. Nienadażanie polszczyzny północnokresowej za etniczną w zakresie stabilizacji oboczników *e // ø* obserwuje się w zasadzie od XIX w., formy je potwierdzające występują w wielu źródłach, nie jest to jednak na ogół materiał specjalnie bogaty³⁹. Także do tekstu B. Astikasa przedostały się tylko 2 formy wskazujące na istnienie niewielkich wahań *e // ø* w jego idiolektie.

3.2. Konsonantyzm

3.2.1. Twarde *s, z, c, ğ* na miejscu ogpol. *ś, ź, ć, ğ* w różnych pozycjach

a) w grupach spółgłoskowych:

– przed miękkimi wargowymi: *poswięceniem* – s. 24; *smiał się* – s. 4; *smierci* – s. 11, 21, 36; *smiercią* – s. 30; *święta* – s. 23; *usmiech* – s. 18; *wezmiemy* – s. 28;

– przed przedniojęzykowymi *l*: *ścisle* – s. 21; *wywiezli* – s. 11; *zgryzli się* – s. 27; *zle* – s. 18, 34 oraz *r < *sr*: *wsród* – s. 32;

– przed środkowojęzykowymi: *jasniały* – s. 27; *kilkunascie* – s. 35; *mężczyzni* – s. 24; *ojczyźnie* – s. 24; *pazdziernikowa* – s. 27; *w pierści* – 26; *puscił się* – s. 29, 38; *więznia* – s. 33; *włascicielem [...] był starzec* – s. 17; *własnie* – s. 29, 36; *zaprzyjaznił się* – s. 21;

– przed spółgłoskami twardymi: *choeby* – s. 5; *jeźdzców* – s. 38; *na jego prośbę* – s. 20; *z prozbą* – s. 23; *trzezwy* – s. 37; *wrócmcy* – s. 18;

b) poza grupami spółgłoskowymi:

– w wygłosie: *cos* – s. 38; *musiałes* – s. 37; *zas* – s. 38;

– przed samogłoską: *w tym czasie* – s. 22; *musemy* – s. 25; *niemiłosernie* – s. 37; do *więzienia* – s. 37.

Wahania *S // Ś* są najwyrazistszą cechą konsonantyzmu północnokresowego, poświadczaną, zazwyczaj obficie, we wszystkich północno-wschodnich

³⁹ Zob. przykłady z obszaru wileńsko-smołwieńskiego – m.in. w: Smolińska 1983: 20; Kurzowa 1993: 89; Mędelska 2000: 28-30, 2001: 41-45; z kowieńsko-żmudzkiego – m.in. w: Karaś 2000: 9; Mędelska, Marszałek 2005: 349-351; Mędelska 2000: 28-30, 2001: 41-45; Karaś 2002: 154.

źródłach⁴⁰. Wahania te, niegdyś cecha ogólnopolska, w XIX w. stawały się archaizmem. Ich stabilizację na kresach północno-wschodnich utrudniało mieszanie – pod wpływem wschodniosłowiańskim i litewskim – szeregu dentalnego, palatalnego i półpalatalnego spółgłosek.

W rękopisach i drukach północnokresowych dominują zapisy z *S* na miejscu *Ś*, których wartość fonetyczna jest często wątpliwa, nad pewniejszymi zapisami z *ś* na miejscu *S*.

U B. Astikasa *Ś* zamiast *S* wystąpiło tylko w pozycji wyjątkowej: przed spółgłoskami twardymi (zob. wyżej: *Osobliwe miękkie ś przed spółgłoskami twardymi*), pozostałe 41 zapisów może wskazywać na istnienie w jego idiolekcie twardej (półmiękkiej?) wymowy ogólnopolskiego *Ś*. Do depalatalizacji dochodziło najczęściej w grupach spółgłoskowych. W 7 wypadkach, a mianowicie w pozycji przed twardą (np. z *prosbą*) i *r* (*wśród*), można się dopatrywać bezpośredniego wpływu litewskiego, w którym ujednostajnia się grupy spółgłoskowe pod względem miękkości // twardości⁴¹. Stwardnienia przed miękkimi – jeśli nie są błędami druku – mogą być przejawem hiperpoprawności. Do depalatalizacji w wygłosie także mogło dojść pod wpływem języka litewskiego, w litewskim bowiem w tej pozycji spółgłoski miękkie nie występują.

3.2.2. Podwójne oznaczanie miękkości spółgłosek *ś*, *ć*

śiebie – s. 18; *opowieści* – s. 10; *wsiadł* – s. 22.

Oznaczanie za pomocą kreseczki miękkości *ś*, *ź*, *ć* także przed samogłoską to ślad archaicznej manieri graficznej wprowadzonej w XVI w., utrzymanej do poł. XVIII w., zdarzającej się jednak jeszcze w II poł. XIX stulecia. Na kresach północno-wschodnich takie archaiczne zapisy spotykano głównie na obszarze kowieńsko-żmudzki (zob.: Karaś 2000: 12-13; Mieżynis 1894; Mędelka, Marszałek 2005: 399; Mędelka 2001: 57), notuje się je nawet na przełomie XX i XXI wieku (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2001: 310). Być może podwójne oznaczanie miękkości pełniło na kresach funkcję w pewnym sensie asekuracyjną, czyli wskazywało, podkreślało „pełną – w odróżnieniu od kresowej niepełnej – palatalność oznaczanych spółgłosek” (Mędelka, Marszałek 2005: 400). W *Opowiadaniu* Litwina mamy 3 takie wypadki.

3.2.3. Wahania *rž* // *ž*

a) grupa *rž* (*rš*): *gorszko* – s. 33;

b) zatrata *r* przed szczelinową *ž*: *dzieci drzące* – s. 12.

⁴⁰ Na przykład w międzywojennych wydawnictwach kowieńskich napotkano ok. 520 poświadczeń takich wahań (Mędelka, Marszałek 2005: 375-380).

⁴¹ O jakości całej grupy decyduje wartość spółgłoski ostatniej.

Archaiczna wymowa *rż*, *rsz*, a także hiperpoprawna na jej tle wymowa *rz* zamiast *rż* utrzymywała się – zwłaszcza na kresach i w Wielkopolsce – jeszcze w XIX, leksykalnie nawet w XX w. (*gorszki*, *wierszch*, *wierzba*; *drzący*). Artykulację taką na obszarze kowieńsko-żmudzkiemu poświadczają źródła XIX-wieczne (zob. m.in.: Karaś 2000: 15, Mieżynis 1894) i źródła pochodzące z XX stulecia (zob. m.in.: Mędelska, Marszałek 2005: 406; Karaś 2002: 171)⁴². W badanym *Opowiadaniu* wystąpiły 2 do dziś najczęściej spotykane formy.

4. Podsumowanie

W wydanym w dwudziestolecium międzywojennym niewielkim *Opowiadaniu* Litwina B. Astikasa odzwierciedliło się 20 zjawisk należących do północnokresowych dyferencjalnych regionalizmów fonetycznych. Wśród regionalizmów innowacyjnych mamy 4 zjawiska z zakresu wokalizmu i 9 z zakresu konsonantyzmu, wśród regionalizmów archaicznych – 4 zjawiska z zakresu wokalizmu i 3 z zakresu konsonantyzmu.

Ekscerpt zawiera 280 poświadczeń dyferencjalnych regionalizmów fonetycznych. Zdecydowanie dominują w nim regionalizmy innowacyjne nad archaicznymi, stanowią bowiem ok. 77% całego materiału (215 wystąpień wobec 65). Warto podkreślić, że w publikowanych w tym samym okresie wydawnictwach kowieńskich proporcje były inne: regionalizmy archaiczne 53,7%, innowacyjne – 46,3%⁴³. Tak więc polski idiolekt Litwina jest znacznie bardziej nasycony cechami fonetycznymi nieznanymi polszczyźnie etnicznej niż socjolekt międzywojennej inteligencji kowieńskiej mającej różne korzenie (litewskie, polskie, białoruskie, żydowskie, rosyjskie i in.). Tę istotną cechę idiolektu B. Astikasa potwierdza wykaz zjawisk najczęściej występujących w badanym *Opowiadaniu*.

Jak widać, siedem spośród dziesięciu zjawisk najliczniej reprezentowanych w *Opowiadaniu* to regionalizmy innowacyjne (70%)⁴⁴. Pierwszy z zaledwie trzech obecnych tu archaizmów zajmuje 3. miejsce na liście, dwa kolejne – przedostatnie i ostatnie⁴⁵.

Wśród najczęstszych regionalizmów dyferencjalnych tylko jedno zjawisko, a mianowicie wymiany *e > i*, *y* oraz *i*, *y > e*, jest kwalifikowane w literaturze

⁴² Por. też zapisy z mowy Litwinów puńskich w Kasner 1992: 184.

⁴³ Dane podaję na podstawie tabeli 2. w: Mędelska, Marszałek 2005: 487.

⁴⁴ W wydawnictwach kowieńskich było ich tylko 5 (50%).

⁴⁵ W wydawnictwach kowieńskich podobną listę otwiera cecha archaiczna (Mędelska, Marszałek 2005: 489-490).

Tabela. Dziesięć zjawisk fonetycznych najliczniej reprezentowanych w *Opowiadaniu* B. Astikasa⁴⁶

Lp.	Zjawisko	Typ	Liczba wystąpień	%
1.	Wymiany <i>o, e > a : a > e, o</i>	DRI	48	17,1
2.	Wahania <i>ź // ż</i>	DRI	47	16,8
3.	Twarde <i>s, z, c, ʒ</i> na miejscu ogpol. <i>ś, ź, ć, ʒ'</i> w różnych pozycjach	DRA	41	14,6
4.	Wahania <i>c // ć</i> w wygłosie	DRI	41	14,6
5.	Dystrybucja spółgłosek <i>n // ń</i>	DRI	25	8,9
6.	Wahania <i>l // ł</i>	DRI	19	6,8
7.	Wymiany <i>e > i, y</i> oraz <i>i, y > e</i>	DRI	12	4,3
8.	Zwężenie <i>o</i> do <i>u</i>	DRI	8	2,9
9.	Osobliwa repartycja samogłosek nosowych	DRA	6	2,1
10.	Rozkład członów oboczności <i>o // ó (u)</i>	DRA	6	2,1
Ogółem			253	90,2

jako cecha wschodniosłowiańska niemająca wsparcia fonetyki litewskiej, pozostałe to albo lituanizmy (wahania *ź // ż*), albo zmiany, do których mogło dojść zarówno pod wpływem wschodniosłowiańskim, jak i litewskim (zjawiska: 1., 3., 4., 5., 6., 8.). Regionalizmy archaiczne zajmujące przedostatnie i ostatnie miejsce wśród najczęstszych regionalizmów dyferencjalnych: swoista repartycja samogłosek nosowych oraz rozkład członów oboczności *o // ó (u)* nie powstały wprawdzie pod wpływem litewskim, ale oddziaływanie języka litewskiego nieznanego ani nosówek, ani oboczności *o // ó* mogło zakłócać ich stabilizację według wzorca ogólnopolskiego.

Co się tyczy 10 pozostałych fonetycznych regionalizmów dyferencjalnych, odznaczających się w badanym *Opowiadaniu* mniejszą frekwencją, to udział lub współudział języka litewskiego w powstaniu większości z nich także jest możliwy. Spośród regionalizmów innowacyjnych do prawdopodobnych lituanizmów trzeba zaliczyć: wahania *i // y*, osobliwe miękkie *ś* przed spółgłoskami twardymi, palatalizację spółgłosek wargowych, miękkie *l'* przed samogłoskami innymi niż *i*, brak podwojeń spółgłoskowych oraz osobliwe podwojenia w wyrazach rodzimych i dawno przyswojonych oraz – być może hiperpoprawne – nagłosowe protetyczne *h*. Wśród regionalizmów archaicznych można ostrożnie wskazać oboczności związane z przegłosem (ze względu na

⁴⁶ DRI – dyferencjalny regionalizm innowacyjny, DRA – dyferencjalny regionalizm archaiczny.

mało wyrazistą barwę niektórych samogłosek w języku litewskim) i podwójne oznaczenie miękkości spółgłosek *ś, ć* (jako cechę związaną – być może – z niepełną palatalnością litewskich spółgłosek). Zaledwie 2 zjawiska niegdys ogólnopolskie: wahania oboczników *e // ø* oraz wahania *rż // ż* poświadczone w *Opowiadaniu* nie miały nic wspólnego z oddziaływaniem języka litewskiego.

Tak więc 17 spośród 20 zjawisk odzwierciedlonych w polskim tekście pióra Litwina B. Astikasa mogło mieć litewską genezę (85%). W zebranych materiale występują wyłącznie fonetyzmy znane z innych, zazwyczaj wielu, źródeł północnokresowych, także tych pochodzących z obszaru kowieńsko-żmudzkiego, poddanego oddziaływaniu języka litewskiego.

Bibliografia

- Adomavičiūtė I., Čekmonas V., 1999: *Teksty gwarowe z okolicy Bijejki pod Oni-ksztami*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. IX, red. J. Rieger, Warszawa, s. 57-75.
- Birgiel N., 2002: *Procesy interferencyjne w mowie dwujęzycznej społeczności litewskiej z Puńska i okolic na Suwalszczyźnie*, Warszawa – Puńsk.
- Błaszczak G., 1992: *Litwa współczesna*, Warszawa – Poznań.
- Gołąbek A., 1990: *Wpływy litewskie na polszczyznę okolic Puńska w zakresie nazw żywności*, [w:] *Bałto-słowiańskie związki językowe*, red. M. Kondratiuk, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 129-140.
- Grek-Pabisowa I., 2002: *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Hrabec S., 1959: *Różnice językowe między rękopisami a drukami Mickiewiczowskimi*, [w:] *O języku Adama Mickiewicza. Studia*, red. Z. Klemensiewicz, Wrocław, s. 11-53.
- Karaś H., 2000: *O polszczyźnie anonimowej gramatyki języka litewskiego z I ćwierci XIX wieku (przez X.D.K.P.S.)*. *Pisownia, fonetyka*, „Poradnik Językowy”, nr 7, s. 1-21.
- Karaś H., 2002: *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa – Puńsk.
- Kasner M., 1992: *Język polski w ustach Litwinki z Puńska*, „Język Polski” LXXII, s. 178-186.
- Klemensiewicz Z., 1985: *Historia języka polskiego*, t. I-III, Warszawa.
- Kurzowa Z., 1985: *Polshczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa – Kraków.
- Kurzowa Z., 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa – Kraków.
- Lewaszkiwicz T., 2005: *Wymowa typu ojciec, więc – dac, łokiec w świetle dwudziestowiecznych rękopisów byłych mieszkańców Nowogródka*, [w:] *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, red. J. Migdał, Poznań, s. 237-248.

- Lindert B., 1972: *Wpływ systemu fonetycznego języków wschodniosłowiańskich na system fonetyczny języka polskiego na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego na początku XVII wieku (na podstawie Discursu Nabożnego A. S. Radziwiłła)*, „Prace Filologiczne” XXII, s. 235-238.
- Mędelńska J., 2000: *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. II. *Lata 1945-1959*, Bydgoszcz.
- Mędelńska J., 2001: *Język polskiej prasy wileńskiej (1945-1979)*, t. III. *Lata 1960-1979*, cz. 1. *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*, Bydgoszcz.
- Mędelńska J., 2004: *Intrygujące zapisy typu ŻOŁTY, MOŻNA, GDYŻ w rękopisach i drukach kowieńskich*, „Linguistica Bidgostiana”, vol. I, s. 83-96.
- Mędelńska J., Marszałek M., 2005: *Za murem. Polszczyzna wydawnictw publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919-1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym)*, t. I: *Fonetyka, grafia*, Bydgoszcz.
- Mieżyński M., 1894: *Litewsko-łotewsko-polsko-rossyjski słownik*, Tylża.
- Otrębski J., 1958: *Gramatyka języka litewskiego*, t. I: *Wiadomości wstępne. Nauka o głoskach*, Warszawa.
- Pacan B., 2002: *Wpływ języka rosyjskiego i ukraińskiego na polszczyznę inteligencji lwowskiej pokolenia powojennego*, [w:] *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim. Prace ofiarowane Profesorowi Januszowi Riegerowi*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, Warszawa, s. 169-177.
- Pihan-Kijasowa A., 1999: *Literacka polszczyzna kresów północno-wschodnich XVII wieku. Fonetyka*, Poznań.
- Rutkowska K., 2002: *Ukanie w gwarach polskich na Litwie*, [w:] *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, red. J. Rieger, Warszawa, s. 77-85.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2002: *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku (na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza)*, Bydgoszcz.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2001: *Grafia a wymowa – o dylematach badacza polszczyzny kowieńskiej*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. X, red. J. Rieger, Warszawa, s. 305-318.
- Smolińska B., 1983: *Polshczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Smułkowa E., 1984: *J. Karłowicz: Podręcznik czystej polszczyzny dla Litwinów i Petersburszczan*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. III, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 33-81.
- Smułkowa E., 1999: *Sytuacja językowa w Ejszyszkach i okolicy*, [w:] *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie. Materiały sympozjum „Socjo- i psycholingwistyczne uwarunkowania sytuacji językowej w Wilnie i na Wileńszczyźnie. Warszawa 16-18 października 1997 roku”*, red. J. Porayski-Pomsta, Warszawa, s. 54-63.
- Stelmaszonek A., 2004: *Uwagi o polskim idiolekcie Z. K. z Braśławszczyzny*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. XI: *Dawna i współczesna polszczyzna na Kresach*, red. J. Rieger, Warszawa 2004, s. 123-134.

- Szpiczakowska M., 2001: *O pewnych użyciach spółgłosek c, ć w Panu Tadeuszu Adama Mickiewicza* [w:] *Studia językoznawcze. Dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*, red. Z. Cygal-Krupa, Kraków, s. 361-365.
- Trypućko J., 1955: *Język Władysława Syrokomli (Ludwika Kondratowicza). Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX*, t. I, Uppsala.
- Turska H., 1995: *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Vilnius.
- Węgier J., 1972: *Język Franciszka Bohomolca*, Poznań.
- Zaleski J., 1969: *Język Aleksandra Fredry*, cz. 1, *Fonetyka*, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Zielińska A., 2002: *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa.

Summary

This article analyzes phonetic localisms excerpted from a short story written in Polish by a Lithuanian, Balys Astikas. The excerpt includes 280 examples of north-eastern border localisms representing 20 various phonetic phenomena (e.g. transpositions of *o, e > a*, narrowing of *o* to *u*, fluctuation of *ź // ż*, fluctuation of *c // ć* in the final sound, particular repartition of nasal vowels). Differential localisms (or features unknown in ethnic Polish) dominate significantly in the text (77% of material) over archaic localisms (or qualities once observed in ethnic areas, the range of which was eventually limited to the north-eastern border area). Most localisms, up to 85%, could be stemming from Lithuanian or are supported by Lithuanian phonetic system. The examined text represents the north-eastern border variety of Polish language, specifically its *kowieńsko-żmudzka* („Lithuanian”) variety.